

УДК: 63.3.

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-258-261

Кутанова Р.А.

пед. илим. канд., доц.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Шамканова Г.Дж.

пед. илим. канд., доц. м.а.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кутанова Р.А.

канд. пед. наук, доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Шамканова Г.Дж.

канд. пед. наук, и.о. доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Kutanova R.A.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Shamanova G.J.

Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВДИН АГАРТУУЧУЛУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВА

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ISHENALA ARABAYEV

Аннотация: Бул макалада И. Арабаевдин иш-аракети, эли-жери үчүн кызмат кылуу идеялары каралып, баалуулук мурастары жөнүндө айтып жана мисалы катары көрсөтүлөт. И. Арабаевдин агартуучулук жана саясий ишмердиги Оренбург, Уфада казак интеллигенциясынын өкүлдөрү менен байланышы жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: Ата мекенин сүйүү, алиппе, ата-эне, агартуучу, окуу предмети, билим берүү, окутуу, тарбиялоо, калыптандыруу, кыргыз адабият, тарых, этнопедогогика, мурастардагы улуттук баалуулуктар, патриотизм, интерактивдүү окутуу.

Аннотация: В статье рассматриваются идеи И. Арабаева, связанные со служением своему народу, с творческим его наследием, просветительской и политической его деятельностью, приводятся факты, связанные с его пребыванием и деятельностью в Оренбурге и Уфе.

Ключевые слова: любовь к родине, алфавит, родитель, воспитатель, учебный предмет, образование, обучение, воспитание, формирование, кыргызская литература, история, этнопедогогика, национальные ценности наследий, патриотизм.

Annotation: The article discusses the ideas of I. Arabaev related to serving his people, his creative heritage, his educational and political activities, and provides facts related to his stay and activities in Orenburg and Ufa.

Keywords: love of the motherland, alphabet, parent, educator, academic subject, education, training, upbringing, formation, Kyrgyz literature, history, ethnopedagogy, national heritage values, patriotism.

Улуттук маданияттын дүйнөсүндө элибиздин цивилизациядан өз ордун табуу алкагы – анын тарыхы кеңейип, кайра жаңырып, өнүгүп, элдин руханий мурасы менен каада салттары

кастарлануусу десек болот. Ушул аркеттердин баарын иш жүзүнө ашырган – Адам. Ал адамзаттык, акыйкаттык, чындык болмушун жыйнаган жашоо-тиричилик ээси, дүйнөдөгү эчен албан элдердин, мамлекеттин, этникалык же болбосо социалдык топтордун, адамдарга тиешелүү белгилери менен окшоштуктарынын жалпы адамзаттык баалуулугун түзүп турган пенде (жандык).

И. Арабаев, О. Алиев, Б. Данияров, Т. Жолдошев, С. Карачев, С. Нааматов, К. Тыныстанов, А. Шабданов ж.б. өмүрү жана ишмердүүлүктөрү, улуу мурастары азыркы жаш муундарды тарбиялоодо өтө маанилүү орунду ээлейт. Анткени, алар Совет өкмөтү орногон мезгилден баштап, алгачкы Кыргыз мамлекетин түптөөгө, илим-билимдин жана маданиятын өнүгүшүнө зор салымдарын кошушкан улуу инсандар.

Б.С. Гершунский өз эмгегинде “Дүйнөлүк билим берүү системасы кризиске келди. Андан чыгуу үчүн төмөнкү үч багытта: илимди, өнүктүрүү динге кайрылуу, ар кандай билим берүүчү философиялык доктриналарды интеграциялап, ар тараптуу аң-сезимдүү жана маданий диалог аркылуу дүйнөлүк бирдиктүү билим берүү мейкиндигин түзүү керек” – деген.

Ушул маселелердин ичиндеги эң маанилүүсү ата-эне менен баланын ортосундагы сыйурмат. Турмуштагы оор абал, жаштардын ата-эненин ой-пикири менен келишпөөсү, үй бүлөдөгү толук эмес тарбия адатка айланып бара жаткандыгы байкалат. Кыргыз элиндеги “Маалым – жаным садага” деген маанидеги түшүнүк, сыйлоо, урматтоо азыркы күндө башкача мааниге өтүп барат. Мындай шартта улуттук баалуулуктарга кайрылып, мекен сүйүү үй бүлөдөн, ата-энени урматтоодон баштала тургандыгын эч качан унутпоо керек. Ошол себептен, кыргыз интеллигенциясынын мурастарындагы мекенчилдик иш-аракеттери, эли-жери үчүн кызмат кылуу идеялары каралып, баалуулук мурастарына токтолобуз.

XIX кылымдын 60–80-жылдарына чейин илим алууга дилгирилген жеткинчектер жергиликтүү молдолордон, мечит, медреседен араб графикасында окуп, кайсыл бир деңгээлде өздөрүнүн сабатсыздыктарын жоюп келишкен. Сабаты ачылган айрым таланттуу адамдар араб алфавити менен кыргыз тилинде ырларды, казалдарды жаза башташкан. Алар тарабынан жазылган көпчүлүк чыгармалар эл арасында айтылып, кээ бирлери колжазма түрүндө, айрымдары басмаканадан басылып чыккан. Мисалы: “Молдо Нияздын санаттары”, Молдо Кылычтын “Кысса – и зилзаласы”, Осмонаалы Сыдык уулунун “Тарых кыргыз шадманиясы” жана “Мухтасар-тарихи”, И.Арабаевдин казак шакирти Х.Сарсекеев менен бирге жазган “Алиппэ йаки төтө окуу” (Уфа-1911-ж.) китеби.

Ал эми Кыргызстан Россиянын курамына киргенден кийин, алар орус-тузем мектептеринде билимдерин улантышкан.

Билим, илим үчүн талпынып учкан алгачкы агартуучу Ишеналы Арабаев (1882–1933) – XX кылымдын 20–30-жылдарындагы кыргыз интеллигенциясынын көрүнүктүү өкүлү, белгилүү агартуучу жана педагог, улуттук интеллигенциянын “Молдокеси”.

И. Арабаевдин агартуучулук жана саясий ишмердиги Оренбург, Уфада казак интеллигенциясынын өкүлдөрү менен байланышта жүрүп калыптанган. Казак интеллигенциясы түзгөн “Алаш” (1905-ж.) партиясынын Кыргызстандагы бөлүгүн И. Арабаев өзүнүн шакирттери А. Сыдыков, А. Орозбеков, К. Тыныстанов, О. Алиев, И. Айдарбеков ж.б. менен бирдикте түзүп башкарган. Анын негизги талаптары – эркин автономиялуу биримдик, территориялык көз карандысыздык, билим берүү, сөз эркиндиги ж.б. маселелер болгон. Ошондой эле 1916-жылы Кытайга качкан кыргыздардын өз жерине кайтып келүүсүнө көмөктөшүшү анын, өз элинин чыныгы атуулу, элине күйүмдүүлүгүн көрсөтүп, улуттун жоголуп кетпөөсүнө кам көргөн мыкты патриот экендигин далилдеп турат. Мына ушундай сезим менен кыргыз эли өз алдынча мамлекет түзүп, бытыранды кыргыз жерин бириктирүүгө, “чала сарт, чала казак” дегизбей, коңшулаш элдерге тең укуктуу калк болуусуна билимдүү кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрү И. Арабаев, Ж. Абдрахманов, А. Сыдыков ж.б. көп күчтөрүн жумшашкан.

И. Арабаев “Галия” медресесин бүтүрүп келгенден кийин Каракол кантону, Тоң жана Нарын өрөөнүндөгү Төрт-Күл, Тогуз-Булак айылында мугалим болуп жүргөн кезинде эне

тилинде жазылган китептердин жоктугуна байланыштуу “Төтө окуу” китеби менен балдарды окууга жана жазууга жаңы усул менен үйрөтүп, эмне билгенин, көргөнүн кайра айтып берүүнү талап кылган. Окуучулардын сабатсыздыгын тез арада жоюуга арналган алиппенин экинчи бөлүгүндө тарбиялык, таанып билүүчүлүк, элдик педагогикага негизинде мааниси бар тексттер берилген.

Алар окуучулардын кабыл алуу сапатын өстүрүп, аларды ыймандуулукка, адептүүлүккө, адамгерчиликке, жаратылышты, эл-жерин сүйүүгө тарбиялайт. Кыргыз элинин өткөндөгү турмушун, оозеки чыгармаларын чагылдырган тарбиялык мааниси чоң жомок, тамсил, макал-лакаптарды көп киргизген.

Мисалы: 11-сабакта жаңы тема өтүлбөй, өткөндү кайталоо, бышыктоого арналып, макалдар берилген: “Эмгексиз эл болбос, эл камын ойлобогон эр болбос”; “Жаман болор уулдун жанына жаман адам жыйылат”; “Душманды жеңейин десен, балаңды окут”; “Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт”; “Ат жакшысы камчы салдырбас, адам жакшысы жоого алдырбас” ж.б. макалдар берилген.

Андан башка дагы жер-суу, боз үй жана анын жабдыктары, үй жана жапайы айбандар, бак-дарактар ж.б. жөнүндө берилген. Ошондой эле эмгекке жана чынчылдыкка тарбиялаган тамсилдер, жомоктор, аңгемелер киргизилген. Мисалы: “Жалкоо бала менен ишкер бала”; “Жакшы менен жаман бала”; “Эринчээк бала”; “Жалганчы”; “Чал менен баласы” ж.б.

Кыргыз элинин алгачкы агартуучу-интеллигенти өз элине кызмат кылууну бардыгынан жогору коюп, балдардын сабатсыздыгын жоюуну тездетүү максатында бир топ эмгектерди жазган. И. Арабаевдин мурастарынын ичинен эң алгачкысы болгон “Жакшы жана жаман бала” аңгемесинде берилген тексттердин көлөмү кыска, тарбиялык мааниси жогору. Мисалы: “Жакшы бала тартиптүү болот. Мектептен келип, ата-энесине жардамдашат. Жаман ишке барбайт, бирөөгө жаман айтып урушпайт. Жолдоштору менен ынак болот. Сабактан кечигип, жолдо ойноп жүрбөйт. Окуган сабагын жакшы билет. Бети-колун жууп, өзүн таза алып жүрөт. Эртең менен турганда, ата-энесине салам берет.

Жаман бала бузуку болот. Калп сөздөрдү көп айтат. Сабактан жакшы окубайт, жолдошу менен көп урушат. Молдонун сөзүн тыңшабайт. Ата-энесин сыйлабайт. Улууларга салам айтпайт”. Ушул сыяктуу көп тексттер берилип, китептин аягында “Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет”, “Төшөгүндү карап, аягыңды сун”, “Эксең эгин, ичесиң тегин” ж.б. таалим-тарбиялык мааниси чоң оозеки чыгармалардан накыл сөздөр көптөп саналат.

1912-жылы Оренбург шаарында жарык көргөн “Жазуу өрнөктөрү” деген китепчесинде ар бир тамганы туура, сулуу жазуу үлгүлөрүн берген [20].

1924-жылы чыккан “Кыргыз алиппеси” казак агартуучусу Ахмед Байтурсуновдун казакча алиппесине таянып жазылган. Бул китеп А. Байтурсунов тарабынан жеңилдетилген араб алфавити менен жазылып, окууга жана түшүнүүгө бир топ жеңил болгон. И.Арабаевдин агартуучулук иши Байтурсунов менен тыгыз байланышта болгондуктан, ал жөнүндө дагы бир аз токтоло кетүүнү туура таптык.

А. Байтурсунов 1891-жылы Торгайдагы эки класстык орус-казак училищесин, андан кийин мугалимдерди даярдай турган окуу жайын бүтүрүп, он төрт жыл казак балдарын эне тилинде окутуп, ага ылайык окуу китептерин жазып, балдардын сабаттуу болушун ишке ашырууда эски араб тамгасын пайдаланган. Ал 1926-жылы Оренбургда өткөн казак илимпоздорунун I-съездинде “Казак алфавити” деп кабыл алынган. Бул эки инсан казак-кыргыз элинин ичинен суурулуп чыккан, эки элдин маданиятын көтөрүү жана жаш муундарга эне тилинде билим берүү максатында алгачкы китептерди жазуу менен элдин кызыкчылыгы үчүн кызмат өтөгөн алдыңкы интеллигенттердин алгачкыларынан болушкан.

И. Арабаев Уфада окуп жүргөн мезгилинде Молдо Кылычтын “Кысса – и зилзаласына” баш сөз жазып, китеп кылып чыгарат. Бул анын иш тажрыйбасынын өсүшүнө түрткү берген. Андан соң ал эне тилинде окутуу үчүн көп макалаларды үзбөй “Терджиман” жана “Казак” гезитине, “Айкап” журналына жазып турган. Анын кийинки китеби “Табият таануу алиппеси” 1932-жылы чыккан. Ал китеп 3–4-класстын программасына ылайык түзүлүп,

байкоо иштерине көп көңүл бөлүнгөн. Анда “Жер шары” жөнүндө түшүнүк берилип, суроо-жооптор коюлуп, ага жооп табуу да каралган. Жер жана мейкиндик, өнөр жай, айыл чарба, илим жана техника, жыл мезгилдери гана эмес, адамдын анатомиясы жана физиологиясы да кеңири баяндалган. Мисалы: мал чарбачылыгы жөнүндө сөз болгондо анын санын гана көбөйтүү эмес, сапатын жогорулатуу үчүн багууну жакшыртуу, сарайларды салуу, тоют камдоо жолдорун көрсөтүп, жылкы, уй, топоз, эчки, төө, кой, эшекти багуу, канаттуулардын пайдасы жөнүндө айтып, аларды кантип көбөйтүү, асыроо жөнүндө кенен сөз козгогон.

Китептин акыркы главасы “Адам анатомиясы жана физиологиясына” арналып ден соолукту сактоо, чыңдоо үчүн кеңештер берилип, ичкиликтин, тамеки, насыбай чегүүнүн зыяндуулугун белгилеп, андан сактануунун жолдорун көрсөткөн эрежелер берилген:

- көздү ашыкча жарыктан сактоо керек;
- караңгыда окууга, жазууга жарабайт;
- иштегенде жарык сол жактан түшкөндөй болсун;
- ойногондо көздү бир нерсеге уруп алуудан сактан;
- көз оорулуу киши менен бир сүлгүдөн бетинди аарчыба ж.б. баалуу кеңештер берилген.

“Табият таануу алиппеси” ГУСтун комплекстик программасына ылайык түзүлүп, коом, эмгек жана табиятты ичине камтыган.

И. Арабаев “Эркин тоо” гезитинин 1-саны өз эне тилибизде чыкканына, эзелтен элдин эңсеген тилеги орундалганына сүйүнүп: “Мына эми жериң да эркин, элиң да эркин, тооң да эркин, кызың, кушуң да эркин. Кыргызым, ушул бактыңды бек карма, талыбай эмгектен, окуп билим алгыла” – деп бүт эл-журтка кайрылганы чыныгы элин, мекенин сүйгөн инсандын иш-аракети. “Эркин тоого” макала жазып эле тим калбай, кыргыз журтчулугуна кат тааныган ар бир адам гезитти тынбай окуп, анын чыгышына колдоо көрсөтүүсү керек деп үндөөгө. Эл ичинде, элдин сабатын ачууда гезиттин ролун түшүнүп, анын ар бир санын окуганга чоң жардам берген.

И. Арабаев чоң шаарлардан билим алып, көп жыл мугалим болуп, алгачкы окуу китептерин жазып, Түркстан Эл агартуу комиссариятында, Академборбордун төрагасы, Алматыдагы Эл агартуу институтунда, САГУда окутуучу болуп иштеген. Кыргыз тилинин алгачкы алиппесин, орфографиясын, терминологиясын түзгөн, кыргыздын маданий-агартуу иштерине чоң кызмат кылган адам 1933-жылы ак жеринен камакка алынып, Ташкент түрмөсүндө каза болгон. Анын калтырган мурастарын окуп үйрөнүү, кийинки муундарга кеңири жайылтуу алардын патриоттук сезимин калыптандырып, эл-жери үчүн кызмат кылган инсандын өмүрү жана чыгармачылык жолу алар үчүн чоң үлгү болоору шексиз.

И. Арабаевдин мурасындагы мекенди сүйүүгө, тарбиялоого негиз боло турган улуттук баалуулуктар: адамгерчилик, чынчылдык, достук, туугандык, кайрымдуулук, мээримдүүлүк, отурукташуу, улутун сүйүү, эл-жерин урматтоо, эне тилин сүйүү болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Арабаев И. Сабатсыздыкты жоюу алиппеси. – Пишпек, 1925. – 106 б.
2. Арабай уулу Эшенаалы. Жазуу өрнөктөрү. – Оренбург: Вакыт, 1912.
3. Арабаев И, Сарсакеев Х. Төтө окуу. – Уфа: Шарк, 1911. – 52 б.
4. Байгазиев С. Кыргыз элинин биринчи мугалимдери. – Бишкек, 1998. – 24 с.
5. Маанаев Э.Ж., Осмонкулов А.О. Арабаев – кыргыз элинин алгачкы агартуучусу – окумуштуу жана саясий коомдук ишмер. – Бишкек, 2002. – 250 б.
6. Рахимова М.Р. И. Арабаевдин педагогикалык көз карашы // Арабаевдин илимий окуулары. – 1994.
7. Рахимова М., Панкова Т.В., Калдыбаева А. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. – Бишкек, 2002. – 340 б.

Рецензент: пед. илим. док. Анаркулов Х.